

Идейните системи[1]

от Валентин Велчев

Фридрих Енгелс сполучливо разделя огромното разнообразие от идейни системи на две основни групи: „Бог ли е създал света, или светът съществува вечно? – пита той. – В зависимост от отговора на този въпрос философите се обособяват на два големи лагера. Онези, които твърдят, че Духът е първичен спрямо природата и следователно в крайна сметка приемат някакъв вид сътворение на света, ... образуват лагера на *наидеализма*. Другите, които разглеждат природата като първична, принадлежат към различните школи на *материализма*”. По-долу ще отнесем най-важните, исторически формирали се, миросгледни възгледи на човечеството към неговата класификация, за да видим в каква степен всеки един от тях се подкрепя от науката.

I Материализъм

Този светоглед утвърждава първичността на материалното и вторичността на духовното. Според него материята е вечна, несътворима и неунищожима, а съзнанието възниква на по-късен етап от нейното развитие. Ленин смята, че „в света няма нищо, освен движеща се материя”, а мнозина съвременни учени са напълно съгласни с него. Американският астроном Карл Сейгън откри своята прочута телевизионна поредица с думите: „Космосът е всичко, което е било, е и някога ще бъде”. Стърлинг Лампрехт дава по-пълна дефиниция на натурализма: „философска позиция, емпиричен метод, който разглежда всичко, което съществува или се случва, като обусловено за своето съществуване или проява от естествени фактори в рамките на едната всеобхватна система на природата”.

А) *Метафизичният материализъм* приема нещата и явленията като неизменни и независими едни от други. В древните общества на Индия, Китай и Гърция е имало философи, които са поддържали този възглед, макар и в една негова твърде наивна форма. През средновековието редица френските мислители от XVIII век като Ж. Ламетри, К. Хелвеций, П. Холбах и др. са считани за материалисти с механистично (т.е. не диалектическо) разбиране за движението на материята. В научно отношение към това становище най-добре се отнася създадената около средата на XX век теория на Х. Бонди, Т. Голд и Ф. Хойл за стационарната вселена. Тя застъпва схващането, че Вселената винаги е съществувала като добре подредена система, каквато я наблюдаваме и в настоящия момент. За да не се променя нейната плътност в следствие на разширяването, се въвежда т. нар. „С – поле”, което създава нови атоми – по един на кубичен метър за 10 милиарда години. В началото на същия век, най-известен защитник на становището, че животът в космоса също е вечен, става шведският физикохимик Сванте Арениус (първ изказва тази идея още Анаксагор от Клазомен – V в. пр. Хр.). Според хипотезата за панспермията, „живи зародиши” се пренасят от планета на планета под формата на спори и семена, които са тласкани в пространството от налягането на светлинните лъчи

или пътуват върху астероиди и комети.

Като пренебрегнем сложните екзистенциални измерения на тези възгледи, ще се опитаме да ги разгледаме единствено в научен аспект. Ако светът съществува вечно в това си състояние, би трябвало всички звезди отдавна да са изчерпили източниците си на енергия и да са изгаснали. Също ядрата на елементите след оловото, поради своята радиоактивност, щяха да са се превърнали в ядра на по-леки елементи. За да се намери изход от това положение, се посочва възможността старите планетни и звездни системи да умират и постоянно да се раждат нови. Предполага се наличието на някакво поле, което непрекъснато сътворява материя. Много е трудно да приемем обаче, че толкова добре разчетени, изящни и съвършени системи като атомите ще се появят в готов и завършен вид просто ей така от „небитие”. Но дори да възникват материални частици и да образуват тела, последните пак не биха могли да формират небесните системи, защото при тях няма никакви нареждащи отношения, които да водят до спонтанното им подреждане. За сега не е открит живот на никое тяло от Слънчевата система, а за да пристигнат спори или семена от най-близките **екзопланети** са необходими стотици хиляди, дори милиони години. Но едва ли дори най-устойчивите от тях ще са в състояние да се запазят за такива огромни интервали от време при изключително ниските температури (а някъде и интензивни лъчения) в дълбокия космос.

Б) *Диалектическият материализъм* разработва т. нар. теория на развитието, според която природата достига всичките си форми, дори най-висшите – живия свят и човешкото съзнание, – не чрез никакви трансцедентни разумни сили, а поради съдържащите се в самата нея закони. Още в античната философия Хераклит (донякъде милетските материалисти, питагорейците и др.) подчертава изменчивостта на всичко съществуващо. Платон в диалозите "Софист" и "Парменид" и неоплатониците (Плотин, Прокъл) също правят някои диалектически изводи. В епохата на Възраждането Р. Декарт (в своята космогония) и Б. Спиноза (в учението за субстанцията като самопричина) показват образци на диалектическо мислене, което е доразвито по-късно от И. Кант, Й. Фихте и Ф. Шелинг. Най-високият връх в тази насока е идеалистическата диалектика на Г. Хегел, който представя целия исторически и духовен свят като намиращ се в непрекъснато движение, изменение и преобразуване. През 40-те години на XIX век К. Маркс и Ф. Енгелс, опирайки се на неговите закони за развитието, както и на "антропологичния" натурализъм на Л. Фоейрбах, създават философията на диалектическия материализъм, обогатена по-късно от В. И. Ленин. ***Водещите научни постановки относно еволюцията на Вселената, живите същества и човека всъщност най-добре се вмести в рамките на тази диалектико-материалистическа философия.***

Будизмът учи, че всички неща подлежат на изменение, няма нищо постоянно. Според неговия основател принц Сидхарта, наречен Гаутама Буда (просветленият), не съществува Бог-Творец, а

всичко се подчинява на закона *дхарма*, който действа автономно (т.е. без помощта на съзнателен ръководител). Дхарма е спонтанен и всеобщ закон за причинността, който обуславя цялото многообразие от явления в духовния и материалния свят. По такъв начин всички неща са подложени на универсално изменение, преходност и непостоянство. (Неслучайно Енгелс счита Буда за един от първите диалектически материалисти.) Подобно учение обаче, не издържа критика от научна гледна точка: ако фундаменталните константи, законите и взаимодействията се променят дори съвсем малко, това ще доведе до нарушаване на крехкия баланс на равновесието в атомите и космическите системи и съответно до разрушаване на мирозданието.[2]

Според *езическите религии* в началото материята е в състояние на абсолютен хаос, който чрез своето стихийно действие, произвежда първите богове. Те на свой ред създават космоса, земята, растенията, животните и човека. Като такива могат да бъдат определени почти всички етнически вярвания, които са естествено формирани и не са резултат от проповедническа и философска дейност на някаква личност. Всяка една от тях е типична за даден народ и се различава от тези на другите народи, макар да са съпоставими. Тези религии споделят една обща основа: те са политеистични, базирани са на отделна митология, съставени са от множество култове – към земята, към прадедите, към фетиши, към природните сили и пр. Езическата ритуалност почти винаги има характер на идолопоклонничество и е тясно свързана с култови изображения на божества или духове. Не се почита обаче самия идол като материя, а божествената енергия, на която е проводник даденият предмет. Определят се и като „природни религии“ поради обвързаността им с природните сили и явления, и тяхното обожествяване. Някои учени отнасят езическите вярвания към диалектическия материализъм, понеже в тях няма първичен Бог-Творец, а хаосът, по един твърде наподобяващ диалектически процес път, се самоорганизира до най-висшите същества – боговете. **Абсолютният хаос** обаче не е в състояние да произведе никакви устойчиви структури, а оттам да обуслови и функционирането на живата и мислеща материя.

II Идеализъм [3]

Философско направление, приемащо за основа на действителността свръхиндивидуално съзнание, личностен или безличностен Дух, който създава света според своето намерение. Според метафизиката на Г. Ф. Хегел в основата на всички явления на природата и обществото лежи Абсолютът – "абсолютната идея", "световения разум", "световения дух". Това Същество поражда всичко в процеса на своето мисловно развитие, но не притежава индивидуалност, т.е. личностно самосъзнание, поради което не може да общува с човека. Монотеистичните религии утвърждават вярата в *личностен* Бог, който е безкраен, вечен и неизменен, създаващ и владеещ целия световен порядък.[4]

А) *Философско-религиозните системи на Индия* – Няя, Вайшешика, Йога и Веданта (в

интерпретацията на Рамануджа) – са дуалистични.[5] Те признават две начала – духовно (Бог и душите) и материално (атомите, заедно с пространството и времето) – за вечносъществуващи. Макар че всички се позовават на авторитета на *Ведите*[6], единствено Веданта се опира непосредствено върху написаното в тях. Няя, Вайшешика и Йога се базират на човешкия опит и размисъл и са разработени като философски спекулации от т. нар. *риши* (мъдреци). Стремещът на последните обаче е бил да покажат, че техните рационално установени теории се намират в хармония със свещените текстове. В горепосочените религиозно-философски школи, Бог е нещо като *Демииург* (гр. майстор, занаятчия), който сътворява света от някаква предшестваща материя, известно време поддържа реда в него и накрая го разрушава, като това се повтаря безкрайно в непрестанни космически цикли.

Но ако съществува една съвсем произволна първична материя, тогава няма никаква гаранция, че тя ще притежава точно необходимите свойства за създаването на атомите. При условие например, че елементарните частици имат някои неподходящи характеристики, те може да водят до разбалансиране на равновесието в атомите. В такъв случай излишните характеристики ще трябва да бъдат унищожени, т.е. превърнати в нищо. От друга страна, ако частиците не съдържат някои от основните характеристики (т.е. такива, които не могат да се получат като комбинации от останалите) за сглобяването на атомите, те ще трябва да бъдат създадени от нищото. С други думи, необходимо е Бог да притежава способността да сътвори от нищото най-подходящата материя за изграждането на всички неща във Вселената (иначе Той нямаше да бъде и всемогъщ).[7]

Б) *Трите строго монотеистични религии* – юдаизъм, християнство и ислям – приемат само едно (духовно) начало: Бог, който създава материята от нищо. Коранът не предлага цялостен разказ за сътворението, макар някои пасажи, разпръснати в различни сури, да съдържат фрагменти относно това събитие. Библията описва детайлно грандиозната картина на възникването на духовния и материалния свят в шест последователни *творчески дни*. Понеже християнските богослови и учени са разработили най-всеобхватно възможните възгледи за сътворението, от които се ползват в една или друга степен юдеите и мюсюлманите, ще разгледаме като представителни техните трактовки по този въпрос.

1) *Теистичната еволюция* заявява, че след като е сътворил материята, Бог е заложил в нея някакви закономерности за самостоятелен възход от по-простото към по-сложното. Още през 1837 г. пионерът в компютърните науки Чарлз Бабидж излиза с тезата, че Божественият законодател, според своята проникателност, е постановил закони (или програми), които на съответното време дават начало на видове, вместо да се намесва непрекъснато, вършейки чудеса всеки път, когато трябва да се създаде нов вид. По-късно Пиер Тейлард дьо Шарден, йезуитски свещеник, геолог и палеонтолог, изгражда еволюционна теория по смисъла на *телеологията*. Според него,

Божественото начало е скрито в „сърцето на материята“ и насочва нейното развитие към усъвършенстване и одухотворяване. Либералните християнски богослови днес застъпват схващането, че Бог *еизползвал, направлявал и контролирал* процесите на естествената еволюция, за да "създаде" Вселената, Земята и живите същества. През 1950 г. папа Пий XII обяви еволюцията за "валиден научен подход при изучаване развитието на хората". Тезата беше повторена и от папа Йоан Павел II през 1996 г., с което Ватикана официално призна дарвиновото учение като съвместимо с Библията. (С критиката на този възглед може да се запознаете в раздел "ТЕМИ ЗА РАЗМИСЪЛ" – виж "[Теистичната еволюция и Православното богословие](#)".)

2) *Креационизмът* е учение, според което Бог чрез своята директна намеса, на няколко етапа (*творчески дни*) създава Вселената, живите същества и човека. След приключването на Неговия творчески акт, мирозданието е било цялостно подредено, в съвършена хармония и напълно завършено. Този възглед отразява най-пълноценно написаното в книгата Битие и затова е бил поддържан през вековете от всички свети отци на Църквата. Днес съществуват множество научни варианти на креационизма, които можем да разделим основно на две категории:

а) *Повелителен креационизъм* – Бог произвежда света за шест дни по 24 часа. През първия ден се появява само Земята и светлината, а на четвъртия – всички небесни тела във всемира. Живите организми (растения и животни) са създадени "според видовете си", които са неизменни. Човекът е сътворен отделно от всичко останало, като е уникален по своята духовна същност "според Божия образ и подобие". Само един или двама от светите отци (напр., преп. Ефрем Сирийски) поддържат това становище.

б) *Прогресивен креационизъм* – шестте "творчески дни" са периоди от време, за които нямаме сведения колко продължават.[8] Библейската думата *думайом*, която обикновено се превежда като "ден", понякога означава и "епоха". През първия творчески ден е създаден материалният свят – не само Земята и светлината, но и всичкото вещество в космоса, може би като огромни газово-прахови облаци. По заповед от Бога, в тях започва уплътняване и формиране на небесните тела, които образуват йерархически подредени системи. Също така думата *мин*, не е задължително да се отъждествява с днешното биологично понятие "вид". Възможно е от съвременен гледище да бъде отнесена по-скоро към таксономичната единица "род" (или, в някои случаи, дори "семејство"). В резултат на вътревидово развитие – микроеволюция (но не междувидово – макроеволюция) – са се образували множество "нови" видове. Човекът не е възникнал от никакви по-нисши същества, а както говори Св. Писание: "*И създаде Господ Бог човека от земна пръст и вдъхна в лицето му дихание за живот; и стана човекът жива душа.*" (Бит. 2:7). Всички значими свети отци на Църквата – Св. Василий Велики, Св. Йоан Златоуст, Св. Йоан Дамаскин, Св. Григорий Богослов и други стълбове на православието – в своите коментари на книгата Битие, застъпват близки разновидности

на този възглед.

Някои критикуват креационизма, понеже не развива научни модели, които могат да бъдат потвърдени (или отхвърлени) експериментално. От неговата гледна точка обаче, като „Голям взрив“ би следвало да се приеме внезапното появяване на материята от нищото (макар да не е сигурно дали тя в началото е била събрана в една точка). При първият вариант, т.е. моментално възникване на Вселената като изцяло подредена, амплитудата на флукуациите в космическия микровълнов фон, както и характера на гравитационните вълни би трябвало да се различават от тези при втория случай, според който е станало постепенно изграждане на телата и формиране на космическите системи. По този начин би могло да се създадат редица научни модели, които да отчитат разликите в детайлите при различните версии на сътворението, предлагани от креационистите.[9]

Мнозина от светите отци обаче заявяват, че „пътищата Господни са неведоми“, т.е. ние едва ли бихме могли умозрително да стигнем до истината относно началото на всемира. Според думите на архим. Юстин Попович: „Начинът на сътворяването е толкова сложен и тайнствен за света, в своята основа, че е недостъпен за човешкия ум.“ Затова е необходимо да бъдат анализирани данните от съвременната спътникова апаратура, предназначена да осветли този проблем чрез експериментите WMAP, SMAPol, “Планк” и др. (виж края на I гл.). Към 2020 г. NASA и Европейската Космическа Агенция планират да изведат в орбита най-съвършения детектор на гравитационни вълни – LISA (Laser Interferometry Space Antenna). Той ще бъде в състояние да „снеем отпечатъци от пръстите на Бога“, оставени върху тъканта на космоса още в първите моменти на сътворението, за да разберем по какъв точно конкретен начин се е появила Вселената.[10]

Ето защо смятаме, че науката е най-добрият съюзник на християнството, понеже тя предлага най-обективния метод за изучаване устройството и установяване произхода на мирозданието. Нашето очакване е, че научните разкрития в крайна сметка ще утвърдят истината за създанието на света от интелигентен Бог-Творец.

БЕЛЕЖКИ:

[1] Идејни ситеми – философии, религии, политически идеологии и др. Представяват съвкупност от възгледи и представи, образуващи цялостна система, която се опитва да обясни света (наивно или научно) и/или да даде някакви норми на поведение – морални, етични, правни и др.

[2] Във възникналата по-късно школа Махаяна, Буда се отъждествява *спървичната реалност*, която е недостъпна за описание, но се проявява като регулатор на вселената. По такъв начин Буда изпълнява ролята на Бога, към когото слабото сърце може да се обърне за помощ, любов и милосърдие. Освен това Буда се превъплъщава в различни духовни учители, които водят

просветлените души към спасение, избавяйки ги от страданията на този свят.

[3] Наименованието на това направление във философията произхожда от „идеята“ като гносеологическа (познавателна) категория, разбрана като нещо нематериално, духовно, чиято същност е свързана, но и трансцедентна (отвъдна) по отношение на физическата реалност.

[4] В изложението представяме единствено *обективния идеализъм*, защото само той може да бъде преценен от научна гледната точка. В идеалистическата философия обаче съществува като направление и т. нар. *субективен идеализъм*, който свежда реалността само до усещанията, преживяванията и настроенията на субекта. Класически представители на този възглед са Дж. Бъркли, Д. Хюм и Й. Фихте, а негови елементи са проникнали по-късно в *позитивизма* (прагматизъм, операционализъм, логически емпиризъм), *екзистенциализма* и др. Но последователно проведеният субективен идеализъм неизбежно води до *солипсизъм*, т.е. до приемането на обектите и явленията за недействителни, а съществуващи единствено в индивидуалното съзнание.

[5] Изтъкнатият датски философ Харалд Хьофдинг определя религията като „вяра в запазването на ценностите“. От тази гледна точка някои считат за религиозни и атеистичните школи на Будизма, Джайнизма, Самкхя и Мимамса, понеже те също вярват в закона на *карма*, който утвърждава вечния нравствен ред. Освен това, всички тези системи поддържат учението за прераждането на душите, които непрекъснато се усъвършенстват докато постигнат *освобождение* от страданията на живота в този свят.

Школата Веданта, в интерпретацията на Шанкара, отхвърля дуализма, но стига до абсолютен монизъм. Той поучава, че Бог е единствената истинска реалност, т.е. няма нищо друго освен Него. Това че възприемаме различни обекти, включително и нас самите като такива, е в резултат на илюзията (*мая*), залъгваща сетивата ни. Според Шанкара обаче излиза, че Бог мами самия себе си, че не е Бог. Защото всичко е Бог, а поради *мая* съзнателните същества тънат в заблуда, относно своята истинска същност.

В изложението ние се спираме само на онези религиозни системи, в които се приема съществуването на Бог-Творец и Той е ясно разграничен от материята.

[6] Ведите са главните свещени книги на древните индуси, които са били създадени около X – V в. пр. Хр. Те са четири: Ригведа, Атхарваведа, Самаведа и Яджурведа, но само първият сборник съдържа два химна, описващи сътворението на света. Според единия (*Пуруша-сукта*) съществуващите неща – земя, небеса, богове и хора – са част от великата личност *Пуруша*, която прониква целия свят, но в същото време остава извън него. На запад тази концепция е известна като *панентеизъм* (да не се смесва с пантеизъм): всичко не е равно на Бога, но всичко е в Бога, който е по-велик от всичко. Другият химн, който се нарича *Насадия-сукта*, завършва така: „*Този, от*

когото е сътворено всичко – независимо дали той го е сътворил, или не, – най-великия пророк на висшите небеса, той сигурно знае – а може би дори и той не знае”. Подобно признание говори, че авторът на Ведите очевидно не е бил боговъдъхновен, защото не е наясно дали Бог е сътворил света и дали Той въобще знае как са се появили нещата.

[7] Разсъжденията относно атомите в тези религиозни системи би трябвало да са малко по-сложни (в текста нарочно ги опростихме). Древните индийски мъдреци (а по-късно и гърците) под "атоми" са разбирали най-малките неделими материални елементи, които могат да се свързват в сложни агрегати. В такъв случай за "атоми", от тяхно гледище, днес трябва да приемем елементарните частици (или "струните", ако версията за тяхното съществуване излезе вярна). Според съвременните научни теории, атомът е изключително сложна система, като за всяка от неговите градивни частици има безкрайно малка възможност случайно да притежава подходящите характеристики. Затова смятаме, че много по-правдоподобно е сътворяването им от нищото, отколкото допускането, че първичната материя е била точно каквато трябва, за да послужи като градивен материал за построяването на атомите. (Да не говорим, че дори **протоните се разпадат** за около 10^{35} години, от което следва, че атомите не може да са вечносъществуващи. Тоест след изтичането на този период, Демургът вече няма да бъде в състояние да подрежда световите поради "износването" на материята.)

[8] В полза на подобно тълкуване говори обстоятелството, че Слънцето се е появило едва на четвъртия ден, т.е. *творческите дни* не е задължително да се съотнасят към земните денонощия. Освен това през шестия ден са се случили твърде много библейски събития, които не могат да се вместят в рамките на 12 часа (колкото продължава светлата част от денонощието). Американският физик Ръсел Хъмфрис в своята книга „Звездната светлина и времето”, прави опит да покаже, че е възможно на Земята при сътворението да са изминали сравнително кратки времеви интервали, докато в космоса те да се равняват на милиони и милиарди години. (Ефектите, свързани с различното протичане на времето за отделните наблюдатели, са отчетени от Айнщайн в теорията на относителността.)

<http://www.christiananswers.net/q-aig/aig-c005.html>

<http://www.christiananswers.net/catalog/bk-starlight.html>

[9] Креационизмът и дарвинизмът са равностойни като научни теории от най-високото мирогледно равнище. Това че първият не предлага модели, подлежащи на верификация **е недостатък, който не се дължи на възгледа**, а по-скоро на мудността на учените-креационисти.

[10] Експериментът LISA представлява група от три сателита, които ще обикалят около Слънцето по орбита, отдалечена на около 45 милиона километра от тази на Земята. Те ще образуват

равностранен триъгълник със страна 5 милиона километра, като на всеки от тях ще има лазери, чрез които ще се осъществява непрекъснат контакт помежду им. LISA ще бъде толкова прецизна, че ще може да улови ударните вълни от първата трилионна част от секундата след Големия Взрив. (За сравнение измереното от WMAP космическо фоново лъчение е от 370 000 години след началото, когато се смята, че са започнали да се образуват атомите.)